

Юрій Поліщук

ЧИННИКИ СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В УКРАЇНІ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДИСКУРСНОГО ПОЛЯ

У статті здійснено спробу систематизації поглядів українських науковців щодо різних сторін формування та функціонування чинників суспільної консолідації, їхніх сутнісних і характерних ознак, виявлені провідні тенденції та окремі закономірності розвитку політологічних знань щодо феномену чинників суспільної консолідації та особливостей їхнього прояву в Україні, виявлено недоліки в опублікованих роботах з цієї проблеми.

Ключові слова: консолідація, суспільна консолідація, дискурсне поле, історіографія, чинники консолідації, мова, історична пам'ять, громадянське суспільство, самоідентифікація, ідентичність, релігія, територіальний чинник, суспільні цінності.

Yuriy Polishchuk. Factors of Social Consolidation in Ukraine: A Historiography aspect of the discourse field. *The article attempts to systematize the views of Ukrainian scientists on the different sides of the formation and functioning of factors of social consolidation, their essential and characteristic features, identify the leading tendencies and separate regularities of political science development regarding the phenomenon of factors of social consolidation and peculiarities of their place in Ukraine, shortcomings in the published works on this problem are identified.*

Key words: consolidation, social consolidation, discourse field, historiography, factors of consolidation, language, historical memory, civil society, self-identification, identity, religion, territorial factor, social values.

Поліщук Юрій Миколайович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Україна переживає складний період, коли відбувається переоцінка основ соціального та політичного життя, коли складається нова система суспільних цінностей та нові механізми соціальної комунікації. У цих умовах надзвичайно важливою є ступінь консолідації народу, який її творить. Адже чим нація згуртованіша, тим менше конфліктів у суспільстві, тим упевненіше вона почувається на міжнародній арені. У цьому контексті нинішній стан українського соціуму залишає бажати кращого, оскільки існують численні проблеми, які вимагають стратегічної переорієнтації суспільства на пошук нових внутрішніх механізмів самоорганізації та розвитку.

Потрібно зазначити, що за роки незалежності, особливо під час Помаранчевої революції та Революції Гідності, відбулися певні позитивні зрушення в питанні консолідації українського суспільства. До головних з них варто віднести активізацію процесів зміцнення української політичної нації та становлення громадянського суспільства. Проте в плані консолідації суспільства як перед зовнішніми, так і перед внутрішніми викликами у нас ще залишаються значні проблеми, про що неодноразово писали вітчизняні науковці [1; 2; 3]. При цьому вони наголошують, що консолідуючий потенціал нації залежить від цілої низки чинників, і намагалися визначити головні з них.

Вивчаючи зазначену проблему, дослідники не виробили єдиного підходу до визначення чинників суспільної консолідації, як результат, бачимо значний різнобій у підходах. Тому нагальною є проблема комплексного аналізу всього масиву літератури з цієї проблеми, виявлення провідних тенденцій і закономірностей розвитку політологічних знань щодо чинників суспільної консолідації та особливостей їхнього прояву в Україні, визначення вузьких місць у масиві уже опублікованих робіт з означеної проблематики. Враховуючи це, автор і звертається до цієї теми.

Аналіз літератури свідчить, що значна частина вітчизняних дослідників відштовхується від підходів відомого британського дослідника Е. Сміта, який у праці «Нації та націоналізм у глобальну епоху» стверджує, що головними чинниками консолі-

дації спільноти є: спільна пам'ять, міфи та символи спільноти; розвиток і передавання історичних традицій і ритуалів спільноти; культивування й передавання елементів спільної культури (мова, звичаї, релігія) народу; насадження самобутніх знань і встановлення загальних для всіх членів означеної спільноти прав та обов'язків [4]. Дещо розширений перелік чинників суспільної консолідації наводиться у колективній монографії «Український соціум», яку підготували науковці Національного інституту стратегічних досліджень [5]. У ній автори зробили досить вдалу спробу систематизувати загальні погляди на визначення головних чинників консолідації українського суспільства. Зокрема, вони виділили такі складові: зміцнення української політичної нації; формування та розвиток громадянського суспільства; спільну територію проживання; спільну культурну традицію; спільну історичну пам'ять, самосвідомість; ідентичність економічного простору; релігійний фактор; мова; етнічність [5, с. 784]. Погоджуючись з таким переліком, варто додати до нього ще й такі чинники, як суспільні цінності, національна еліта тощо.

Автори вказаної монографії ґрунтовно аналізують прояви означених чинників в Україні. Зокрема, вони підкреслюють, що в «наших умовах вагому роль у консолідації нації відіграє спільна історична пам'ять народу», і пояснюють це наявністю «чорних і білих сторінок у нашій історії». Цінним є те, що в цій праці не лише констатується наявність негативних факторів, а й пропонуються шляхи їхнього подолання. Це повинні бути: по-перше, ідеологічна, пропагандистська, виховна і культурна робота, по-друге, політичні та адміністративні державні заходи [5, с. 785].

Не менш важливе об'єднавче значення, на думку авторів монографії, посідає мовний чинник. Належне «функціонування української мови – це не акт примусу чи нехтування інших мов у нашому суспільстві – це необхідність вироблення надійного смислового «інструменту», з яким пов'язана і національна інформаційна безпека, котра поволі формується, і вироблення цілісного комунікаційного поля» [5, с. 785]. Є надія, що розв'язанню цих проблем буде сприяти прийнятий 25 квітня 2019 р. Верховною

Радою Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Автори дослідження кожний з названих вище чинників розділили ще на низку складових. Релігійний фактор, на їхню думку, включає в себе наявність святих місць, свят, обрядів, інституційного комплексу конкретного народу. Коли йдеться про культурні традиції, то маються на увазі спільні звичаї, усталена літературна, фольклорна, мистецька і т. п. парадигми світобачення, притаманні тій чи іншій спільноті тощо [5, с. 785].

Досить цікавою є думка авторів щодо важливості «залучення до загальнонаціональної консолідації та нормативно-правове забезпечення прав і свобод українців, що емігрували з Батьківщини й активно займаються збереженням, відтворенням і розвитком своєї національної культури в чужинському середовищі, пропагуванням її визначних здобутків» [5, с. 786]. Тому вони роблять висновок, що «держава зобов'язана ретельно вивчати та досліджувати реальний стан культурно-освітнього, соціального, матеріального життя представників української діаспори у тих чи інших країнах, звертатися з пропозиціями та клопотаннями до урядів цих країн із метою забезпечення належних прав і свобод для наших земляків, що передбачено міжнародними нормативно-правовими документами» [5, с. 786]. На нашу думку, це особливо актуально щодо Російської Федерації де, згідно з переписом 2010 р., мешкає майже 2 млн українців і керівництво якої усіма засобами намагається зденаціоналізувати їх і навіть витравити саме поняття «українець». Адже, на думку Володимира Путіна, «українці і росіяни – один народ» [44].

Аналізуючи названі вище чинники, автори монографії звертають увагу на те, що в українських реаліях деякі з них можуть не лише сприяти консолідації суспільства, а й, за певних умов, «виконувати дезінтегруючу функцію». Зокрема, вони підкреслюють, що «сьогодні навіть релігія, яка впродовж багатьох віків була основоположним інтегруючим імпульсом для українців (автори мають на увазі православну церкву – *Авт.*), здебільшого виконує дезінтегруючу функцію. ... Успішному вирішенню питання

духовної консолідації української спільноти перешкоджає відсутність у державі релігійної інституції, котра б змогла виступити генератором побудови цілісного духовного простору» [5, с. 786]. На нашу думку, такий висновок науковців Інституту стратегічних досліджень був цілком правильним до появи у 2018 р. Православної церкви України, коли в Україні з'явилася своя канонічна православна церква, яка уже зараз стає дієвим чинником консолідації українського суспільства.

Різноплановий аналіз проблем консолідації суспільства як першочергового завдання українського національного будівництва зробив у своїй монографії Михайло Степико [6]. При цьому значну увагу він приділив теоретичним проблемам. Зокрема, він вважає, що «консолідаційний потенціал нації залежить від низки чинників», які науковець розділяє на «об'єктивні та суб'єктивні». До перших він відносить «історико-політичну та соціально-економічну архітектуру конкретного соціуму, наявні проблеми його розвитку, стан масової свідомості тощо». До других – «наявність чи відсутність національної еліти, компетентної державної влади й авторитетного національного лідера» [6, с. 102, 104].

Характеризуючи сучасний стан і перспективи розвитку українського соціуму, Михайло Степико зазначає, що для консолідації «потрібно об'єднати «дві України» (владу і народ), подолати стан «розколотого суспільства» (Схід–Захід), утвердити європейські цінності тощо». Аналізуючи шляхи вирішення цих проблем, автор деталізує наведені вище чинники, екстраполюючи їх на українські реалії. Зокрема, він вважає, що розв'язання цих проблем «перебуває у площині задіяння консолідаційного потенціалу трьох різнопорядкових, а часом і взаємосуперечливих процесів, які започаткувала незалежність України. Це, по-перше, поглиблення демократичних засад формування української політичної нації, що забезпечить вільний розвиток не тільки українцям, а й усім етносам, які мешкають на її теренах. По-друге, формування національної держави на засадах верховенства права та реального гарантування прав і свобод людини та громадянина. По-третє, модернізація суспільства на засадах ринкової економіки, добробуту і благополуччя всіх його громадян» [6, с. 102 – 103].

Завершуючи свій аналіз, Михайло Степико доходить висновку, що «визначальним консолідуючим чинником поліетнічного суспільства є національна держава» [6, с. 105].

Досить цікаво, хоч і не так розлого, розкриває чинники консолідації української нації Галина Луцишин. У статті «Чинники консолідації української нації» вона намагається «визначити і проаналізувати чинники, які можуть сприяти національній консолідації та зміцнити національну єдність у державі» [7, с. 165]. При цьому вона виводить такі чинники консолідації нації: розвиток громадянського суспільства, українська мова, спільна історична пам'ять, загально визнані національні герої, українська церква, формування центральних органів влади за регіональним принципом, загально визнаний національний лідер, розуміння української політичної нації як відкритої поліетнічної спільноти, цілеспрямована діяльність держави й етносів (або їх представників в особі партій, рухів, етноеліт), спрямована на досягнення стабільності багатонаціонального суспільства, зовнішньополітичні чинники [7, с. 169]. Останню групу чинників Галина Луцишин конкретизує, вказуючи «... на російський негативний вплив на формування української національної ідентичності та неготовність значної частини української еліти до суверенного існування, ...роль російської мови та православ'я, які використовує Росія як потужні інструменти гальмування утвердження української державності» [7, с. 168].

Авторка звертає увагу і на внутрішні чинники, що заважають консолідації. Зокрема, вона пише про загрозу так званого «пасивного» патріотизму, «коли люди багато критикують, але не готові діяти та жертвувати за певні національні цінності та ідеї» [7, с. 168].

Чинники національної консолідації демократичного суспільства також аналізує О. Петухова. При цьому вона пропонує «піраміду складових консолідації» демократичного соціуму. На її вершині розташовані «елементи ідентичності як складові консолідації». До них вона відносить: «спільну територію; державу; мову; культуру; історію; літературу; мистецтво; національний менталітет і характер; свідомість; демократичний характер влади».

В середину піраміди вона ставить «носіїв консолідуючої ініціативи»: «громадянське суспільство; культурна, наукова, релігійна, освітня еліта; бібліотеки; заклади освіти; музеї». В основу – «об'єднуючі суб'єкти суспільства»: держава (органи державної влади); народ; церква; сім'я; політичні партії; соціальні об'єднання; громадські рухи; бізнес-корпорації». На наш погляд, така градація є штучною, а включення у той чи інший сегмент елементів – не завжди виправдане. Це яскраво видно на такому чиннику консолідації, як «громадянське суспільство», яке авторка віднесла до «носіїв консолідуючої ініціативи», але з таким же самим успіхом його можна віднести до «об'єднуючих суб'єктів суспільства» [8].

Цікавою є спроба авторки проаналізувати стереотипи, що нав'язувалися і далі нав'язуються українцям для недопущення їхньої консолідації. До них вона відносить: «де два українці, там три гетьмани», «бідний, бо дурний», українцям притаманні «комплекс меншовартості» і «хуторянська психологія» тощо [8].

Теоретичні проблеми чинників консолідації українського соціуму в сучасних умовах досліджувала Ніна Авер'янова [9; 10]. Зокрема, вона вважає, що в сучасній Україні актуальними є такі чинники консолідації: «спільна ідея, мета суспільного розвитку, діяльність національної еліти, що має бути взірцем суспільної єдності, політична культура, державна мова, історична пам'ять, економічні та освітньо-виховні чинники, релігія, мистецтво та ін.» [10]. Авторка також намагалася обґрунтувати важливість наведених вище чинників й активно підкріплювала це прикладами зі сучасної практики. Так, підкреслюючи важливість такого чинника, як діяльність національної еліти, вона пише, що політична еліта України не завжди сприяє консолідації українського соціуму. «З одного боку, – вважає Ніна Авер'янова, – політична еліта України закликає до єдності суспільства, а з іншого – представники різних політичних партій для розширення чисельності свого електорату активно використовують у своїй політиці існуючі в українському суспільстві суперечності, що призводить до напруги та агресії у ньому. Неспроможність

української еліти ставити інтереси суспільства вище власних амбіцій становить значну перешкоду в процесах консолідації українства» [10, с. 8 – 12].

Грицяк Денис теж зупинився на «традиційних» чинниках консолідації (спільна територія проживання, історична пам'ять, мова, релігія, самосвідомість, культурні традиції, спільність економічних інтересів, громадянське суспільство), додавши до них – «побудову справедливого правового суспільства» [11, с. 486].

Наведений вище аналіз свідчить, що у вітчизняних науковців немає єдиного підходу до визначення чинників консолідації. В більшості опрацьованих робіт збігаються лише такі чинники, як «громадянське суспільство», «мова», «історична пам'ять», «національна еліта» (національний лідер), а далі ми бачимо різнобій – від «економічного простору» до «формування влади за регіональним принципом» і «побудови справедливого правового суспільства». Безумовно, це ставить на порядок денний питання теоретичного осмислення чинників суспільної консолідації.

Аналіз вітчизняного дискурсивного поля свідчить, що частина дослідників, не заглиблюючись у теоретичні аспекти визначення чинників консолідації, розглядали їхні прояви в українських реаліях. Насамперед тут потрібно зупинитися на монографії Олега Рафальського «Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір», в якій автор досліджує етнополітичні чинники консолідації українського суспільства. Він наголошує, що важливою складовою успішного розвитку України є «політико-психологічне забезпечення процесу консолідації українського суспільства» [2, с. 86], підкреслює *важливість* забезпечення «спільної системи ціннісних координат» [2, с. 56]. На думку дослідника, це можливо зробити за умови подолання «поділеного і травматичного минулого» і формування «спільного бачення майбутнього й усвідомлення цілей» подальшого розвитку України [2, с. 86].

Олег Рафальський відштовхуючись від предмета свого дослідження, значну увагу приділив розкриттю теоретичних і практичних проблем таких загальноновизнаних чинників суспільної консолідації, як «мова» і «пам'ять». При цьому він доходить

висновку, що досить часто актуалізація цих питань «у партійних та інших публічних громадсько-політичних практиках має за мету не розв'язання проблеми, налагодження складної системи комунікації у суспільстві, а лише завоювання уваги аудиторії. Натомість, суспільству необхідний широкий діалог щодо мовного питання, з проблем національних меншин в Україні» [2, с. 178]. Крім того, необхідно подолати «розриви між академічним, медійним, партійним і державницьким представленням минулого..., всебічно обґрунтувати ідею та цінності української суверенної та соборної державності» [2, с. 218].

Новим, порівняно з названими вище авторами, є звернення дослідника до таких чинників консолідації українського суспільства, як вплив «Ради Європи та центральноєвропейських країн», «російського неоімперського дискурсу» і російської військової агресії на етнополітичні процеси в Україні і, врешті-решт, на консолідацію українського суспільства.

Новаторським для вітчизняного наукового дискурсу є розгляд Олегом Рафальським такого чинника консолідації, як «образ майбутнього». Обґрунтовуючи його значимість, дослідник наголошує, що «образ майбутнього – політичний фактор... Суспільство, яке здатне ставити собі завдання, є більш стабільним, аніж те, яке живе тільки образами минулого» [2, с. 370]. Автор дає своє бачення цього образу майбутнього – «важливо, щоб образ людини й України майбутнього мали у своїй основі цінності, які визначили поступ європейської цивілізації» [2, с. 382].

Цікавою в плані теоретичного осмислення проблем суспільної консолідації є національна доповідь «Україна: шлях до консолідації суспільства», підготовлена науковцями НАН України. Її автори виділяють такі чинники суспільної консолідації: громадянське суспільство, спільні цінності і спільна мета, держава, гуманітарна інтелігенція, демократія, регіональні політичні еліти, розвиток освіти [1, с. 12 – 22].

На наш погляд, виправданим і дуже важливим є включення до чинників консолідації «гуманітарної інтелігенції» і «розвиток освіти». Зокрема, аналізуючи перший з цих чинників, автори

доповіді підкреслюють «значущу роль гуманітарної інтелігенції в усвідомленні й актуалізації спільних цінностей і спільної мети українського суспільства. ... Її роль у вільному творенні ідей, концепцій, образів і модерації дискусій щодо їх продуктивності та втілення, в організації світоглядного діалогу в суспільстві» [1, с. 20].

Наголошуючи на важливості розвитку освіти для консолідації українського суспільства, вони акцентують на тому, що це сприятиме «формуванню консолідованого середовища не лише компетентних і відповідальних, а й внутрішньо вільних інтелектуалів, які оберігають себе, свою автентичність від розчинення в офіційності» [1, с. 22].

Підсумовуючи свій теоретико-методологічний аналіз, автори доповіді справедливо наголошують, що «суспільна консолідація на демократичних і гуманістичних засадах є співтворчістю громадян, інтелектуалів, політикуму і влади» [1, с. 24].

Аналіз вітчизняного наукового масиву, присвяченого чинникам суспільної консолідації, свідчить, що багато дослідників, не порушуючи увесь комплекс цих чинників, аналізували лише його окремі складові. Чи не найпопулярнішою серед них була «мовна» проблематика [12; 13; 14]. Проте праць, в яких «мова» досліджувалася б як чинник консолідації, не так уже і багато. Серед них варто виділити колективну монографію «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом», в якій зроблено досить вдालу спробу дослідити правові та політичні механізми розв'язання мовної проблеми в Україні, проаналізовано можливості досягнення консенсусної моделі функціонування найбільш поширених у державі мов, особливості прояву мовного чинника у процесах суспільної трансформації України [15]. При цьому автори запропонували своє бачення реалізації мовної політики в державі, підкресливши, що головним її завданням має бути «сприяння консолідації українського суспільства» [15, с. 396].

Цікавими є підходи до зазначеної проблеми Володимира Білецького і Віталія Радчука, які вважають, що «еліта має непересічне значення для приведення в дію чинника мовної консолідації», і наголосили на тому, що «дієвими і корисними є

методи реального підвищення авторитету мови і створення таких умов, за яких українською мовою говорити було б просто необхідно, а знати її – корисно для кар'єри, інформаційного обміну тощо». У статті також розкриті «складові авторитету мови як феномену» і показано їхній вплив на консолідацію українського суспільства [16].

До цих проблем звертався Денис Грицяк, який вважає мову «одним з найвагоміших чинників етнокультурної консолідації українського суспільства». На його думку, саме мова «забезпечує єдність функціонування і розвиток національного організму в просторовому та часовому вимірах» [11, с. 486]. Він справедливо наголошував, що в Україні мовне питання «повсякчас використовується регіональними елітами з метою мобілізації електорату різних регіонів» [11, с. 486]. Для уникнення цього Денис Грицяк пропонує для кожного регіону розробити свою програму розвитку з урахуванням місцевої специфіки. За таким самим підходом, на думку автора, варто здійснювати й державну мовну політику – «якщо у Західних і Центральних областях на державному рівні більш доцільно здійснювати корпусну мовну політику (стимулювати розвиток і збагачення мови, підвищувати комунікативну потужність, забезпечувати чистоту мови тощо), то у Південних і Східних регіонах нашої держави доцільніше реалізовувати статусну мовну політику (підвищення престижу мови, сприяння її розповсюдження у різних сферах суспільного життя тощо). Така політика повинна бути чітко визначена у часі та вдосконалюватися паралельно зі змінами мовної ситуації у тому чи іншому регіоні». Таким підхід, вважає автор, дозволить «гнучко та оперативно» реагувати на виклики часу і політиків [11, с. 487 – 488].

Наступним чинником консолідації українського суспільства, який активно досліджують останнім часом, є історична пам'ять [17; 18;19]. Насамперед серед останніх робіт варто виділити дослідження Юрія Шаповала «Політика пам'яті як механізм консолідації суспільства: український досвід», в якій автор не лише аналізує використання різними суб'єктами політичного життя України інструментів «історичної пам'яті» для

досягнення своїх цілей, а й прагне осмислити теоретичні проблеми цього феномену. Зокрема, він намагається визначити сутність самої дефініції – «історична пам'ять», підкреслюючи, що дослідники, які аналізують цей феномен, використовують різні поняття – «колективна пам'ять», «історична пам'ять», «культурна пам'ять», «соціальна пам'ять», «суспільна пам'ять», «національна пам'ять», не виробляючи якоїсь «однієї усталеної дефініції». На думку Юрія Шаповала, усі ці поняття об'єднує в одне – «пам'ять» як «канал передачі історичного досвіду і чинник формування національної ідентичності» [20, с. 409]. Далі автор концентрується на практичних кроках використання інструментарію історичної пам'яті як внутрішніми, так і зовнішніми політичними гравцями для досягнення своїх цілей і досить часто не для консолідації українського суспільства, а для його деконсолідації. Особливо у цьому напрямі старалися ті, що «апелювали до імперсько-радянського історичного нарративу» [20, с. 418]. Не оминає дослідник і корекцію владою офіційного курсу політики пам'яті після Революції Гідності і початку війни на Донбасі, яка була визнана «чинником національної безпеки» [20, с. 419].

Аналізує Юрій Шаповал також і хід та наслідки політики декомунізації, де акцентує увагу на «потребі високої академічної кваліфікації і водночас політичної обережності у формуванні політики пам'яті» [20, с. 427].

У висновку автор наголошує, що в Україні недостатньо використовується об'єднавчий потенціал ліберально-демократичного світогляду, а саме – його засаднича цінність: «свобода» і боротьба за неї, яка «здатна мобілізувати українське суспільство на боротьбу з російською агресією, спрямованою на відтворення російської імперії та імперіалізму сталінського зразка [20, с. 427].

Не оминула зазначеної проблеми Галина Луцишин, яка у статті «Державна політика історичної пам'яті як чинник консолідації українського суспільства» проаналізувала особливості реалізації державної політики історичної пам'яті як чинника консолідації українського суспільства. Авторка наголошує, що в Україні історичне минуле часто є чинником суспільної напруги, і

тому важливим є пошук інтегративних і консолідуючих ідей, запобігання виникненню нових «ліній розколів» і протистоянь. Дослідниця підкреслює, що політичний контекст історичної пам'яті є не лише контекстом внутрішньополітичної боротьби, а й поширюється на міждержавні відносини, впливає на прикордонну співпрацю [21].

Виходячи з цього, Галина Луцишин наголошує на тому, що державна політика історичної пам'яті має ґрунтуватися на «ідеї консолідації всіх українців, незалежно від місця проживання, походження і покоління, з метою забезпечення загальнонаціональної консолідації на принципах зміцнення української національної ідентичності, об'єднання світового українства навколо ідеї національного відродження і гідного утвердження української нації в сучасному світі, посилення ролі закордонних українців у процесах євро- та євроатлантичної інтеграції України». Для цього необхідно «проводити громадську дискусію навколо складних історичних питань, залучаючи істориків, соціологів, психологів, лінгвістів, культурологів для висвітлення у засобах масової інформації різних підходів до суперечливих історичних подій і фактів, залучати як державні, так і недержавні мас-медіа» [21, с. 36 – 37].

Останній посил Галини Луцишин підтримує й Світлана Ганаба, яка в статті «Історична пам'ять як чинник консолідації суспільства», підкресливши, що в «українському суспільстві спостерігається розколотість і кризовий стан історичної пам'яті», вихід бачить у «створенні справжньої громадянської дискусії довкола складних і дражливих історичних проблем, різнобічно висвітлюючи їх у засобах масової інформації й позбавляючи у такий спосіб їх маніпуляції політичними силами...» [22, с. 71]. При цьому потрібно позбутися низки стереотипів, які «трактують українську історію як історію нещасного народу, який постійно залежить й знаходиться під впливом чиєсь злої волі. Розуміння України як жертви, якій притаманні такі специфічні властивості, як відсутність національної гідності, рабська звичка не вставати з колін, схильність до розбрату і братовбивчих конфліктів, ... прищеплює й розвиває комплекс меншовартості й провінцій-

ності» [22, с. 72]. На думку дослідниці, саме за такого підходу історична пам'ять є чинником консолідації суспільства, а не інструментом ідеологічного протистояння у руках політиків.

На основі зробленого аналізу Світлана Ганаба доходить висновку, що «консолідація суспільства можлива у випадку визнання суспільством в цілому і політичної еліти зокрема загальнолюдських, цивілізаційних цінностей, загальнолюдської історичної пам'яті» [22, с. 75].

Питання місця і ролі історичної пам'яті в процесі консолідації українського суспільства досліджували також Оксана Трегуб [23], Анна Чик [24], Олена Гора [25]. Наталія Ковтун зробила спробу проаналізувати вплив історичної пам'яті на процес становлення і консолідації політичної еліти в сучасній Україні [26].

Надзвичайно цікавою й ґрунтовною є монографія Олександра Гриценка, в якій зроблено досить вдалу спробу з'ясувати цілі, ідеологічні засади, тематичні й політичні пріоритети державної політики пам'яті, її інструментарій і реалізацію поставлених Президентами України завдань у цій царині, оцінено її наслідки, а також вплив на консолідацію суспільства [27].

Аналіз зазначеного дискурсивного поля показує, що, крім загальноновизнаних чинників суспільної консолідації, науковці досліджували й інші, менш «розкручені», але не менш значимі. Зокрема, Н. Авер'янова намагалася дослідити такий чинник консолідації українського суспільства, як громадянська активність особистості [28].

Досить цікавий підхід до дослідження чинників консолідації суспільства запропонував Євген Андрос, який вважає національну самоідентифікація етнічних українців вирішальним чинником консолідації українського суспільства [29]. Досліджуючи цю проблему, автор порушує питання самоідентифікації російськомовних етнічних українців, пропонуючи комплекс підходів до розв'язання їхніх проблем, які «повинні бути обов'язково повернуті у лоно рідного народу, його культури, світосприймання та світовідчуття». Головним завданням у цьому напрямі Євген Андрос вважає – «впродовж одного-двох поколінь, поступово,

крок за кроком, подолати той соціокультурний розрив, розходження уподобань і ціннісних орієнтацій, котрий спостерігається у цих українців» [29, с. 112].

З позицій сьогодення дня актуальним є порушення автором проблеми українського селянства, як споконвічного оплоту українства. Тут автор наголошує, що «принциповим для консолідації українського суспільства є вирішення питання про припинення розвалу села, оскільки це стосується 16 мільйонів людей – найбільш знедоленої, упослідженої частини українства, які не менше, аніж решта громадян України, заслуговують на залучення і до європейських цінностей, і до демократичної перспективи України». Євген Андрос попереджає, що «перетворення землі сільськогосподарського призначення – на товар є прямим шляхом до латифундій, до визиску селян, системи панів і наймитів (останніх – у вигляді усього села)... повернення українського села на сто років назад» і, врешті-решт, до деконсолідації українського суспільства [29, с. 113 – 114].

Далеко не з усіма висновками Євгена Андруса можна погодитися. Зокрема, дискусійною є пропозиція «негайного відновлення позначки «національність» у паспорті» [29, с. 114], але матеріал, безумовно, заслуговує на увагу, а висновок на підтримку. Адже, автор «єдиним ефективним, радикальним і довготривалим засобом консолідації українського суспільства, збереження соборності України на віки, – вважає, – консолідацію етнічних українців, які проживають на теренах України. А це, у свою чергу, означає не що інше, як повернення національної самоідентифікації усім без винятку російськомовним етнічним українцям – громадянам України, повернення їх у лоно рідного народу, його культури, історичної пам'яті, мови і традицій, його світовідчуття та світорозуміння» [29, с. 121].

«Національну ідентичність сучасної української еліти» вважає важливим чинником консолідації українського суспільства Марія Пірен [30]. Т. Безверха досліджувала форми суспільного життя та етнонаціональні відносини в контексті формування української національної ідеї як системоутворюючого чинника, що консолідує

націю в державотворчому процесі [31]. Проблеми сутності та генези національної ідентичності як чинника консолідації сучасного українського суспільства намагалася досліджувати Тетяна Коломієць [32]. Леся Угрин і Олена Щурко аналізували місце і роль ідентифікаційних маркерів у політичній консолідації суспільства [33].

Дещо з іншого боку до проблем ідентичнісного чинника в процесах консолідації підійшов Леонід Чупрій, який аналізує проблеми формування національної ідеї як одного з головних чинників консолідації української політичної нації [34].

Як уже зазначалося вище, чинником консолідації суспільства є релігія, проте аналіз вітчизняного наукового дискурсного поля засвідчує, що науковці не дуже активно бралися за дослідження її місця і ролі в цьому сегменті суспільно-політичного життя. Зокрема, Віктор Єленський звертає увагу на посилення ролі релігії у сучасній «світовій, регіональній і національній політиці». Більш того, на його думку, «у ХХІ ст. релігія бере активну участь у націєтворенні, ...конструює колективні ідентичності й визначає поведінку людських спільнот» [35, с. 5–6].

Далі пішли автори колективної монографії «Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України», які проаналізували роль релігійного чинника у процесах формування української політичної нації, громадянського суспільства. Особлива увага була звернена на прикладне використання релігійного чинника у суспільно-політичних процесах у рамках національного наративу і концепту «національної держави». Проаналізовано потенціал етноконфесійних спільнот України до інтеграції в український соціум [36].

До цих проблем звертався Віктор Войналович, який досліджує міжправославні взаємини, їхній «конфліктогенний потенціал», вплив на суспільно-політичну ситуацію в сучасній Україні [37].

Мельник Михайло, досліджуючи вплив церкви та церковних інституцій на процес формування громадянського суспільства в Україні, окреслює рівень участі релігійних організацій у подіях до, під час і після Революції Гідності. При цьому він доходить

висновку, що «церква в подіях Майдану виявила себе як потужний і цілісний інститут громадянського суспільства, здатний захищати інтереси громадян від свавілля влади... З початком «гібридної війни», розв'язаної РФ проти України, розпалювання проросійського сепаратистського руху на Сході країни церква своєю активною позицією суттєво сприяла консолідації українського суспільства навколо національних та громадянських ідеалів, організації всенародної боротьби на захист Вітчизни» [38].

Серед досліджень релігійного чинника консолідації суспільства ще варто виділити роботи Романа Процюка [39], Максима Паращевіна [40], в яких тією чи іншою мірою порушувалися питання ролі і місця релігійного чинника у суспільно-політичному житті України. Все ж ця проблема залишається недостатньо досліджуваною.

Аналіз вітчизняного наукового дискурсного поля з питань суспільної консолідації свідчить, що крім загальновизнаних її чинників науковці звертали увагу і на інші, менш актуалізовані. Зокрема, цікавим дослідженням, в якому аналізувалися саме такі чинники, є підготовлена науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України аналітична довідка «Національна єдність у конкурентному суспільстві». Зокрема, у ній зроблено спробу аналізу територіального (регіонального) чинника консолідації. Зокрема, Юрій Шайгородський цілком справедливо наголошує, що цей чинник «актуалізується сучасними зовнішньо- і внутрішньополітичними впливами на процеси національного самовизначення, завданням збереження й зміцнення держави як політичного інституту» [41, с. 99]. Автор підкреслює, що важливою складовою цього чинника є взаємини «центру і регіонів», які повинні характеризуватися «цілісністю, структурністю, функціональністю, ієрархічністю, взаємозв'язком і взаємозумовленістю структурних елементів...» [41, с. 99]. На практиці це має працювати «на суспільну інтеграцію шляхом формування в Україні єдиної політичної нації, оптимізації відносин між центром і регіонами, розвитку місцевого самоврядування, становлення громадянського суспільства...» [41, с. 133].

Питання національного консенсусу через взаємини центру і регіонів, через призму «геоекономічного курсу України» порушує Олександр Майборода, підкреслюючи при цьому, що «українська дилема між бажаним і дійсним проявляється досі незавершеною полемікою між прихильниками європейської інтеграції країни і прихильниками її євразійського вектора» [42, с. 135].

Юрій Шаповал акцентує увагу на тому, що в умовах гібридної війни РФ проти України Росія активно використовує для актуалізації територіального (регіонального) чинника деконсолідації українського суспільства «російсько-український міфологічний корпус» поділу українських регіонів і міст на «наші» та «їхні» [43, с. 170]. При цьому, підкреслює автор, російські пропагандисти «раз по раз звертаються до ідеї «міцних господарників», «трудівників, які годують усю Україну» [43, с. 179]. Більш того, зазначає Юрій Шаповал, «російська історична міфологія маніпулює великодержавними ідеологіями Польщі, Румунії й Угорщини в контексті пригадування ними «втрачених земель». Що їх «споконвіку» замешкали представники відповідних народів» [43, с. 170 – 171].

Дещо з іншого боку до територіального чинника консолідації підійшли автори монографії «Український соціум». Зокрема, вони вважають, що специфічною особливістю етнополітичної та етнокультурної ситуації в Україні є використання етнічного і культурного чинників регіональними елітами для мобілізації населення регіонів. Це дозволяє їм створювати умови для виокремлення населення регіонів як певних квазі(етнічних) груп шляхом визначення та констатування (суб)етнічних ознак – соціокультурного підґрунтя консолідації територіальних спільнот. Це, на їхню думку, «створює небезпеку для загальнонаціональної консолідації, позаяк сприяє як міжрегіональному протистоянню, так і протистоянню між центром і регіоном» [5, с. 786]. Автори попереджають, що особливо це актуально для «східних та південних регіонів України, де внаслідок значної етнокультурної строкатості й водночас соціокультурної гомогенності населення російськомовних промислових міст етнічна ідентичність дедалі більше поступається ідентичності регіонально-територіальній. У цьому контексті набуває особливого значення позиція місцевих

інтелектуальних осередків, спроможних використати місцевий соціокультурний матеріал для обґрунтування історичної та культурної «особливості» певної територіальної спільноти» [5, с. 787].

Нагадаємо, що ця монографія була опублікована у 2005 р., задовго до 2014 р., коли це попередження стало реальністю. Правда, автори у ній не врахували, що для активізації цього фактора докладе руку Російська Федерація. Як би там не було, але ми повинні розуміти, що успішність процесів консолідації українського суспільства значною мірою залежить від реалізації державою виваженої регіональної політики. До її ключових завдань належить зменшення міжрегіональних економічних і соціальних диспропорцій.

Підводячи підсумок проведеної роботи, зазначимо, що у працях вітчизняних науковців відсутній єдиний підхід до визначення чинників суспільної консолідації. Взагалі наукове дискурсне поле консолідаційних чинників суспільства можна поділити на два типи наукових досліджень. До першого можна віднести праці, в яких аналізується сутність і природа самого феномену чинників суспільної консолідації, їхній взаємозв'язок як на теоретичному, так і на практичному рівнях. До другого – роботи, в яких досліджуються прояви окремих чинників консолідації в сучасних українських реаліях. Проте серед вітчизняних науковців немає єдиного підходу до визначення самих чинників консолідації. У більшості опрацьованих досліджень збігаються лише такі чинники, як «мова», «історична пам'ять», «національна еліта» (національний лідер), «громадянське суспільство», а далі ми бачимо різнобій – від «економічного простору» до «формування влади за регіональним принципом» і «побудови справедливого правового суспільства». Безумовно, це ставить на порядок денний питання подальшого теоретичного осмислення усього комплексу чинників суспільної консолідації.

Крім того, спостерігається значний дисбаланс у дослідженні окремих чинників суспільної консолідації. Так, серед усього масиву праць з зазначеної проблематики вирізняються роботи з мовного питання, історичної пам'яті і значно менше досліджень з питань територіального, етнічного, релігійного чинників, а деякі з

чинників (ціннісний, соціально-психологічний, соціетальний) взагалі залишилися на маргінесі наукових розвідок.

Проведений аналіз дозволяє визначити ті наукові напрями, які потребують подальшої розробки. Зокрема, це стосується мало-вивчених питань ролі та місця чинників суспільної консолідації в протистоянні гібридній війні РФ. Додатково науковці мають звернути увагу й на комплексне вивчення видів суспільної консолідації, їх взаємодій в умовах транзиту (перехідних режимів). Фактично відсутній єдиний підхід до визначення чинників суспільної консолідації. Практично позбавленими уваги залишаються теми, що стосуються етнічного, територіального, соціально-психологічного, соціетального, ціннісного чинників суспільної консолідації. Ґрунтового аналізу потребує проблема місця і ролі громадянського суспільства в консолідації українського соціуму в сучасних реаліях.

Підводячи узагальнюючий підсумок дослідження проблеми, варто наголосити, що в ньому вперше у політології здійснено спробу комплексного аналізу наукового доробку вітчизняних учених з означеної теми, виявлення превалюючих тенденцій та окремих закономірностей розвитку політологічних знань щодо феномену суспільної консолідації та особливостей його прояву в Україні, а також зроблена спроба визначення вузьких місць у масиві уже опублікованих робіт з цієї проблематики та окреслено наукові проблеми, що потребують подальшої розробки.

1. Україна: шлях до консолідації суспільства: аналітична доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, Ю. П. Богущкий, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін. Київ: НАН України, 2017. 336 с.

2. Рафальський О. О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 400 с.

3. Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 288 с.

4. Сміт Ентоні. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ: Ніка-Центр, 2006. 320 с.
5. Український соціум / Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін. / за ред. В. С. Крисаченка. Київ: Знання України, 2005. 792 с.
6. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ: НІСД, 2011. 336 с.
7. Луцишин Галина. Чинники консолідації української нації // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2011. Випуск 23. С. 165 – 169.
8. Петухова О. В. Чинники національної спільноти в демократичному українському суспільстві: аналіз та систематизація. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej18/PDF/05.pdf>
9. Авер'янова Н. М. Основні чинники консолідації українського суспільства // Філософсько-гуманітарні читання: Збірка наукових праць. Дніпропетровськ: ДЗ «ДМА», 2016. Випуск 3. С. 54–58.
10. Авер'янова Н. Чинники консолідації українства в постколониальну добу // Українознавчий альманах. Випуск 20. Київ: «Міленіум+», 2017. С. 8 – 12.
11. Грицяк Д. І. Мова як чинник етнокультурної консолідації українського суспільства // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. 2013. Випуск 60. С. 484 – 490.
12. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколониальний вимір. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. 163 с.
13. Лопушинський І. Державна мовна політика в Україні. Херсон: Олді-плюс, 2010. 478 с.
14. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика. Діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2005. 320 с.
15. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.
16. Білецький В., Радчук В. Мова як чинник консолідації сучасного українського суспільства у націю. URL: <http://www.ukrlit.net/lib/radchuk/1.html>
17. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. 2002. № 5. С. 49 – 62.
18. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
19. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Шаповал Ю., Нагорна Л., Бойко О. та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 600 с.

20. Шаповал Ю. Політика пам'яті як механізм консолідації суспільства: український досвід // Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси: збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 408 – 430.
21. Луцишин Г. І. Державна політика історичної пам'яті як чинник консолідації українського суспільства // Грані. Політологія. № 8 (124). Серпень 2015. С. 33 – 38.
22. Ганаба С. Історична пам'ять як чинник консолідації суспільства // Історичні і політологічні дослідження. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті». 2018. С. 67 – 76.
23. Трегуб Оксана. Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості // Магістеріум. Київ: Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2008. Вип. 31. С. 25 – 29.
24. Чик А. Колективна пам'ять як основа консолідації українства // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. 2016. №1 (18). С. 61 – 63.
25. Гора Олена. Історична пам'ять як чинник формування ідентичності // INTERMARUM: історія, політика, культура. 2015. Вип. 2. С. 143 – 155.
26. Ковтун Н. Історична пам'ять як основа становлення політичної еліти в контексті політичної трансформації України початку ХХІ ст. // Studia politologica Ucraino-Polona. 2012. Вип. 2. С. 53 – 58.
27. Гриценко Олександр. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: «К.І.С.», 2017. 1136 с.
28. Авер'янова Н. М. Громадянська активність особистості як консолідаційний чинник українського суспільства // Молодий вчений. 2016. № 20. (40). Грудень. С. 69 – 72.
29. Андрос Є. І. Національна самоідентифікація етнічних українців як вирішальний чинник консолідації українського суспільства // Філософські обрії. 2009. №21. С. 109 – 121.
30. Пірен Марія. Національна ідентичність сучасної української еліти як чинник консолідації суспільства та реалізації демократичних реформ. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2013-2/doc/2/01.pdf>
31. Безверха Т. В. Державне управління етнонаціональними відносинами в контексті формування української національної ідеї: дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Дніпропетровськ, 2008. 214 с.
32. Коломієць Т. В. Формування національної ідентичності як чинника консолідації сучасного українського суспільства // Вісник НТУУ

«КП». Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць. 2009. № 4. С. 99 – 103.

33. Угрин Л. Я., Щурко О. М. Ідентичнісні виміри політичної консолідації суспільства // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 139 (3). С. 49 – 53.

34. Чупрій Леонід. Національна ідея як чинник консолідації української політичної нації // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2012. Вип. 2 (58). С. 230 – 244.

35. Сленський Віктор. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття: монографія. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013. 504 с.

36. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України / Войналович В. та ін.; ред. кол.: Ю. Левенець (голова) та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с.

37. Войналович Віктор. Сучасне українське православ'я: старі і нові виклики // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. Вип. 3-4 (95 – 96). С. 141 – 192.

38. Мельник М. В. Церковний вплив на розвиток громадянського суспільства в Україні // Грані. Історія. 2016. № 4 (132). С. 124 – 128.

39. Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства // Вісник Львівського університету. Філософські науки. 2004. Випуск 6. С. 122 – 130.

40. Парашевін М. А. Інтегративна роль релігії: історико-соціологічний нарис. Київ: Інститут соціології НАН України, 2004. 152 с.

41. Шайгородський Ю. Ж. Центр і регіони: проблемні моделі взаємодії // Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 99 – 134.

42. Майборода О. М. Центр і регіони: потенціали геостратегічної орієнтації // Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 135 – 158.

43. Шаповал Ю. І. Центр і регіони: національний та місцеві історичні «міфи». Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 159 – 180.

44. Платівка не змінюється: Путін знову твердить, що України не було, а українці, росіяни і білоруси – один народ. URL: <https://www.unian.ua/politics/10578921-plativka-ne-zminyuyetsya-putin-znovu-tverdit-shcho-ukrajini-ne-bulo-a-ukrajinci-rosiyani-i-bilorusi-odin-narod.html>